

RELJEF NA STUPU SRAMOTE NA FORUMU U ZADRU

Nenad Cambi

UDK 73.033/.033.1 (497.5 Zadar)
Izvorni znanstveni rad
Nenad Cambi
Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu

Autor obrađuje reljef od prokoneškog mramora na forumu u Zadru. Arkada je pripadala prednjoj strani antičkog sarkofaga s nizom arkada (kasno III. ili rano IV. st.). Naknadno je u plitkom reljefu izrađen križ sa dva stalca i šesterokrakim zvijezdama te uokviren troprutom pletenicom. Reljef pokazuje da srednjovjekovna plastika s arkadama derivira iz kasnoantičke plastike.

U povodu jubileja akademika Ive Petriciolija, u spomenici njemu u čast, osvrnut ću se na vrlo zanimljiv reljef koji je obješen na stupu sramote (originalni rimski monumentalni stup na forumu u Zadru).¹ Dugogodišnjem kolegi na Filozofskom fakultetu u Zadru posvećujem ovaj rad koji je blizak njegovom znanstvenom radu, a time ću pokušati skromno pridonijeti poznavanju kasnoantičke i ranosrednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji, zapravo njihovom međuodnosu.

Taj je reljef dosada ostao neobrađen. Na nj se samo usputno osvrnuo jedan drugi kolega i prijatelj s Filozofskoga fakulteta u Zadru, Janko Belošević, u povodu objave i obrade izuzetno važnih pluteja iz zadarske katedrale.² Budući da se Belošević tim reljefom koristio samo kao paralelom, ovdje ću dati detaljan opis, a zatim i ono što bih mogao kazati o genezi reljefa, dataciji, uzorima i sl.

Spomenik je i danas pričvršćen na izvornome mjestu, na stupu na zadarskom forumu koji je u srednjem vijeku služio kao stup sramote. Na njegovoj površini pričvršćivale su se pismene osude onih koji su na stupu izdržavali kaznu.³ Ploča reljefa je približno pravokutnog oblika, visoka 0,90, široka 0,74 i

¹ *M. Suić*, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981., str. 209, sl. između 204. i 205. str. Stup je navodno iz flavijevskoga doba.

² *J. Belošević*, Neobjavljeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom iz Zadra, Diadora 4, 1968., str. 274 i d, tab. VI, 1.

³ *J. Belošević*, o. c. str. 274, bilj. 4.

debela 0,13 m. Spomenik je izrađen od prokoneškoga mramora plavkaste boje i modrikastih vena. Dosta je izlizan. Na nekoliko mjesta zapažaju se oštećenja od željeznih klinova namjena kojih je bila uz stup učvrstiti reljefnu ploču. Klinovi su dakako propadali tijekom stoljeća i morali su biti mijenjani, zbog toga je na spomeniku više žljebova. Takvi zasjeci u mramorno tkivo zapažaju se na desnom kapitelu i na oba stupa. Naprotiv, oštećenje na desnom kutu spomenika jest lom materijala koji je nastao zbog, barem meni, nepoznatih razloga.

Reljef je na bokovima uokviren sa dva stupa od kojih je lijevi tordiran, a desni gladak. Na vrhu je lijevoga stupa grlo koje se sastoji od dviju zaobljenih traka. Iznad toga je korintski kapitel. Iako je kapitel dosta izlizan i oštećen, ipak je vidljivo da se sastoji od dva lista. Vrhovi listova dodiruju gornju traku kapitela gdje se malo svijaju. Nareckani rubovi listova međusobno se dodiruju. Struktura i rubovi listova izrađeni su svrdlom, a imaju oblik širih i užih rupica koje stvaraju snažne tamne optičke kontraste. Desni stup je pak gladak. I ispod toga kapitela također su dvije oble trake njegova vrata. Kapitel je očuvan, ali je jako izlizan. Sastoji se od dva lista koji se na vrhu savijaju. Listovi su klasičnije izrađeni, bez svrdlanih rupica. Gornja je površina na oba kapitela ravna, a u središtu je bilo ispupčenje poput kvržice. Takvo ispupčenje postoji na svim korintskim kapitelima i obično prikazuje četverolisnu ružicu ili pak spiralnu rozetu. Nad kapitelima tih dvaju stupova razapeta je arkada. Ona je dosta tanka, ali unatoč tome sadrži tri profila u tri različite razine koje se stepenasto snižavaju prema donjem rubu. Najdonja traka je, naime, najvučeniija. To je sasvim klasična varijanta ravnih i polukružnih greda. Na kapitelima su cvjetovi u otvorima čijih čaški stoje nožice ptica. Na lijevom kapitelu ptica je očuvana, ali izlizana. Ipak joj je obris potpuno jasan. Na desnom kapitelu preostali su samo cvijet i ptičje nožice, pa je pouzdano da je tu bila prikazana još jedna ptica, što je i logično zbog simetrične kompozicije ukrasa. Crtež ptice i cvijeta izrađen je svrdlanim obrisom, samo nešto pliće od rupa na kapitelima. Nisu očuvani donji dijelovi trupova, a ni baze stupova. Ti dijelovi su očito odsječeni, jer su baze nedvojbeno morale postojati. O tome ćemo nešto poslije.

U prostoru unutar arkade po sredini je plastični križ s neznatno raširenim vrhovima krakova. Uz križ se nalazi po jedno stabalce s više simetrično postavljjenih grana. Vrhovi dodiruju donji rub vodoravnih krakova. Prostor ispod vodoravnih krakova križa uokviren je plastičnom trakom, što je dosta neuobičajeno. S gornje strane vodoravnih krakova izrađene su šesterokutne zviježde. Sve to uokolo uokviruje tropruta pletenica s okom u sredini. Svi ornamentalni motivi dosta su izlizani, osobito okvirna pletenica na samom dnu, ali ništa ne nedostaje od cjelokupnoga prikaza.

Belošević je s pravom upozorio na sličnost motiva ispod arkada toga reljefa i pluteja u zadarskoj katedrali.⁴ On je uočio stanovite razlike koje postoje u skulpturalnom tretmanu stupova i arkada te ornamentike unutar toga. S tim u vezi navodi da je arkada izrađena na gotovo antički način: »... reljef stilom i načinom više se doima kao kasnoantički, starokršćanski spomenik, nego spomenik pleterne skulpture«. ⁵ S Beloševićevim se navodom potpuno slažem.

⁴ J. Belošević, str. 274 i d.

⁵ J. Belošević, l. c.

Prema tome, nedvojbeno je da postoji znatna razlika u tretmanu arhitektonskog okvira spomenika i glavnoga motiva. Takve međusobne razlike u kiparskom postupku i obliku dekoracije na fragmentu Belošević je pokušao izmiriti pretpostavkom da je reljef pripadao prijelaznom razdoblju formiranja pleterne ornamentike. Time bi se, s jedne strane, približavao antici, a, s druge, ranom srednjem vijeku.

Reljef na stupu sramote na forumu u Zadru

Beloševićevo je zapažanje o antičkim svojstvima reljefa zaista precizno i točno. Ja bih, međutim, samo nešto drukčije objasnio vezu toga fragmenta s antikom. Držim kako nema nikakve dvojbe da je spomenik antički. To se može zaključiti na temelju dubine reljefa, tordiranoga stupa i njegova miješanja s glatkim stupom u istom arhitektonskom okviru, oblika kapitela i to onih koji su »klasične« ili pak »optičke« inspiracije, na temelju dubokih svrdlanih obrisa, oblika i profilacije arkade, plastike reljefa te elegancije i gipkosti ptičjega lika.

Kako dovesti u vezu antičke karakteristike arhitektonskoga dekora s tipičnim pleternim ukrasom i reljefom koji je uklesan unutar takva okvira?

Unatoč naizgled nepremostivom problemu, rješenje je ipak nadohvat ruke. Ranosrednjovjekovni reljef je nedvojbeno naknadno uklesan u izvorno antički spomenik i okvir, kad je ovaj bio sekundarno upotrijebljen. Na temelju čega je to razvidno? S unutrašnje strane stupova i arkade vidljivi su pouzdani ostaci izvorne razine reljefne pozadine koja je bila snižena da bi se dobila pozadina za ranosrednjovjekovni ukras i debljina za reljef. Prema tome, površina ranosrednjovjekovnog ukrasa nalazi se na razini antičke pozadine. Nepreciznim radom, dakle, preostali su ostaci prijašnje pozadine koja nije u cijelosti odstranjena. To je karakteristično kad god se radi o preupotrebi nekog antičkoga spomenika u kasnije vrijeme. Uvijek ostaju tragovi koji otkrivaju izvorno podrijetlo. Da takvih ostataka nema, ne bi se ni moglo govoriti o ponovnoj kasnijoj upotrebi. To bi pouzdano potvrđivalo da je pleterni reljef izrađen naknadno, a da je arhitektonski okvir upotrijebljen svjesno.

Antička arhitektonska raščlamba namjerno je ostavljena kao okvir za jedan kasniji dekorativni motiv. Ono što izgleda antički nedvojbeno je antičko, a ono što izgleda srednjovjekovno nedvojbeno je srednjovjekovno, samo što je skladno spojeno u jedinstvenu cjelinu. Da je to tako, nedvosmisleno svjedoči i činjenica što antički arhitektonski okvir nije u cijelosti iskorišten. Odsječen mu je, naime, donji dio gdje su se nalazile baze, a možda i pijedestali (visoke baze) stupova, a pleterni reljef ima cjelovito očuvan vlastiti okvir (pletenicu sa središnjim okom). Taj okvir je u cijelosti očuvan i dosiže točno do donjega ruba reljefa, što znači da je donji dio stupova odstranjen prije nego je izrađena obrubna pletenica. U protivnome bi se očekivalo i oštećenje tog obruba. To je nepobitni dokaz međusobno različitoga postanja dvaju elemenata dekoracije. Donji dio antičkoga spomenika bio je vjerojatno odsječen zato što je bio oštećen i zbog toga neprikladan za uporabu, dok je gornji dio bio cjelovit. Slično svjedoči i činjenica da su vanjski krajevi kapitela odsječeni. Da su klesani u vrijeme izrade pleterne dekoracije na središnjoj površini, to se sigurno ne bi dogodilo.

Tako se još jasnije i točnije može potvrditi da je ova skulptura, a možda i neke druge skulpture, poslužila kao uzorak za stvaranje srednjovjekovnih ukrasnih elemenata, osobito onih na kojima se javljaju arkade, kao što su na primjer pluteji u zadarskoj katedrali⁶ ili pak sarkofag splitskoga nadbiskupa Ivana.⁷ To se vidi na detaljima arhitekture, ukrasa, cvjetova, ali su prema ukusu svoga vremena srednjovjekovni reljefi shematičniji i znatno plošniji. Likovno podrijetlo takvih motiva nesumnjivo počiva na antičkim uzorima.

Budući da nisam mjerodavan kad je riječ o ranosrednjovjekovnoj plastici, zadržat ću se još samo na antičkom okviru, ali ipak uz napomenu da dijelim Beloševićovo mišljenje o uzorima, nastanku i dataciji pleterne dekoracije navedenoga tipa.

Je li antički okvir spomenika na stupu sramote u Zadru dio veće cjeline ili se pak radi o reljefu s jednom arkadom? To je dosta teško reći, jer su rubovi dobro obrađeni pri sekundarnoj upotrebi. Međutim, činjenica što je odsječeno nešto manje od polovice kapitela, a još više to da se zapažaju počeci hvatišta

⁶ J. Belošević, o. c. str. 271 i d, tab. I-V.

⁷ B. Gabričević, Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače, VAHDalm. LXII, 1960., str. 87 i d., tab.

novih arhitektonskih elemenata (vjerojatno arkada), ipak jasno pokazuje da je vjerojatno upotrijebljeni dio samo istrižak iz veće cjeline. Jedna arkada je zadovoljavala nove potrebe, a sve drugo bi bio višak koji bi narušavao simetriju.

Čemu je ovakva arkada mogla pripadati? Koliko znam, moglo se raditi o tzv. arhitektonskom sarkofagu s arkadama, i to tipa kakvi se javljaju u sjevernoj Italiji (radionice u Akvileji i Ravenni),⁸ Istri⁹ i Dalmaciji, osobito u Saloni gdje je sigurno postojala radionica.¹⁰ Isto tako mogao je pripadati oltarnoj ploči, kao i Eufrazijevoj bazilici u Poreču,¹¹ arhitektonskoj oblozi nepoznate namjene kakva je očuvana na jednom primjerku iz Konstantinopola.¹² Međutim, ipak je vjerojatnije da je fragment pripadao spomeniku na kojem je bio prikazan niz arkada, što bi se moglo zaključiti po tome da sjedi na unutrašnjoj polovici kapitela dok se približno na istome mjestu na suprotnoj strani vidi hvatište susjednih arkada ili nekih drugih arhitektonskih elemenata. Dakle, jedan stup je nosio dvije arkade kojima je oslonac bio na stranama kapitela. Da se radilo samo o jednoj arkadi, ona bi bila čvrsto usidrena na sredini kapitela. To vjerojatno upućuje na to da nije u pitanju neki reljef samo s jednom arkadom i pripadajućim stupovima. Ako je dakle riječ o više arkada, tada je to nešto širi reljef, a to bi onda morao biti sarkofag. Na temelju činjenice što jedan stup služi kao upor za dvije arkade reklo bi se da je to tip arhitektonskoga sarkofaga čija shema nije uobičajena u Dalmaciji.¹³ U Dalmaciji se obično u sredini nalazi edikula sa sirskim zabatom, a bočno su ili slobodna polja bez arhitektonske raščlambe ili slobodne arkade, što znači da nema kontinuiranih arkada.¹⁴ Takvih kontinuiranih prednjih strana sanduka sarkofaga ima na primjer u Konstantinopolu¹⁵ i Ravenni.¹⁶

To, međutim, ne znači da je fragment pripadao spomeniku koji je importiran iz nekoga od ta dva grada. Naime, izrada stupova, arkada i kapitela identična je kao i na poznatim arhitektonskim sarkofazima u Dalmaciji. To je uočljivo posebno na različito (klasički i optički) oblikovanim kapitelima kakvi na primjer postoje na sarkofagu Dobroga pastira¹⁷ ili na jednom fragmentu uzidanom u kuću Benzon u Vranjicu.¹⁸ Upravo po tim kapitelima jasno se izdvaja dalmatin-

⁸ O tome usp. *H. Gabelmann*, *Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage*, Bonn 1973., str. 11 i d.; str. 91 i d., str. 192.

⁹ Usp. sarkofag u Poreču, *H. Gabelmann*, o. c. str. 22, 230, tab. 11, 3 ili fragment u Rijeci koji stoji također pod utjecajem akvilejske grupe, *H. Gabelmann*, o. c. str. 36, 231, tab. 18, 2.

¹⁰ Usp. *N. Cambi*, *Sarkofag Dobroga pastira i njegova grupa*, Split 1994., str. 38 i 81.

¹¹ Usp. *stipes* oltara Eufrazijeve bazilike u Poreču, *M. Prelog*, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Zagreb 1986., sl. 2.

¹² *Das Museum für spätantike und byzantinische Kunst*, Berlin 1991. (autori: *A. Effenberg* i *H. G. Severin*), str. 108, br. 32 i sl. na str. 109 s literaturom.

¹³ Način na koji se oslanjaju arkade na kapitelima maloazijskih stupova, usp. *G. Koch*, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1993., str. 117 i d., sl. 2,2,

¹⁴ Usp. *N. Cambi*, o. c. str. 81, sl. 42.

¹⁵ *Das Museum*, str. 33, sl. 24

¹⁶ *H. Gabelmann*, o. c. tab. 45, 48 i 49.

¹⁷ *N. Cambi*, o. c. str. 64, sl. 12-18.

¹⁸ *N. Cambi*, o. c. str. 99, br. 9, sl. 43.

ska od italjske produkcije, i time se pokazuje da te regije razrađuju slične sheme i motive na arhitektonskim sarkofazima, ali da su one u mnogočemu ipak različite.¹⁹ Ako je ovaj fragment doista pripadao sarkofagu, tada valja računati na proširenje repertoara tipa arhitektonskoga raščlanjenja dalmatinskih sarkofaga.²⁰ Držim da je dalmatinsko podrijetlo zadarskoga fragmenta nepobitno dokazano i da je vjerojatno da je fragment pripadao sarkofagu. Način izradbe kapitela, a i pripadnost fragmenta jednom sarkofagu daje i vrijeme nastanka fragmenta. Kako je ta grupa popularna u Dalmaciji tijekom III. i IV. st. a da kasnije nestaju, zadarski bi fragment valjalo datirati u to doba.²¹ Međutim, način kako su ukrašeni kapiteli sigurno je tetrahijski ili konstantinski, pa bismo time dobili i pouzdanije vrijeme njegove izradbe. Oštećeni sarkofag vjerojatno je u srednjem vijeku upotrijebljen ne samo kao običan materijal nego je arkada svjesno iskorištena kao dekoracija. Je li fragment služio još nekoj svrsi prije nego je pričvršćen na stup sramote, nije poznato, ali je to vjerojatno zbog obrađenih rubova i ispusta koji su mogli poslužiti u neki arhitektonski element.

Reljef o kome ovdje bijaše govora još je jedan dokaz isprepletenosti i ovisnosti ranosrednjovjekovne dekoracije o kasnoantičkim uzorcima. Iz takve plastike nedvojbeno derivira srednjovjekovna plastika s arkadama. Držim da je isti slučaj i sa stećcima oblika sarkofaga, tipa s dvoslivnim krovom i arkadama. Ovaj primjerak pokazuje osim toga i mogućnost da se izravno iskoristi u dekorativne svrhe jedan antički reljef. To je zapravo ne samo jedna vrsta klesarskoga palimpsesta, nego i estetski i emotivni odnos naspram umjetničkom izrazu prethodnih perioda.

¹⁹ *N. Cambi*, o. c. str. 60.

²⁰ *N. Cambi*, o. c. str. 81, sl. 42.

²¹ *N. Cambi*, o. c. str. 54 i d, 84 i d.

THE RELIEF ON THE PILLORY COLUMN IN THE FORUM OF ZADAR

Nenad Cambi

The author dedicates this article to I. Petricioli on the occasion of his 70th birthday. The relief on Pillory column dates from a period on which Petricioli was extremely focused during his career. Fuller information on it has never been published, though J. Belošević did use it as a comparative example in one of his writings.

The monument was made of Proconnesian marble and has the following dimensions: height 0.90 m; width 0.74 m; depth 0.13 m and it has been well-worn by time. The piece was damaged in several places by the iron nails used to strengthen its position on the column. The nails would have deteriorated through the years necessitating their replacement. The damage in the right hand corner was incurred by the yielding of the material itself.

The monument shows an arch on two columns, and beneath the arch is a cross in the low relief. Below the arms of the cross stand two trees and above them are six-point stars. The entire scene within the arch is framed by a plait with three strands.

Belošević rightly commented on the similarity between the motif of this relief and the one from a slab of the chancel screen of the Zadar cathedral. He noted considerable differences in the handling of the columns and the arches and of the central motif. He suggested that the monument could be traced back to the transitional period between late Antiquity and the early Middle Ages.

The author of this article agrees with Belošević's opinion though he interprets the connection with Antiquity in a different manner. His claim that the arch is antique is based on the depth of the relief, on the twisted column, the mixing of a column and a smooth column, the shape of the capitals (those with »classical« or »optical« orientation) and further on the basis of the elegance and versatility of the line outlining the bird sitting in the flower on the capital of each column.

The seemingly strange link between the arch and the medieval relief is, nevertheless, relatively clear. It is certain that the original background was lowered to achieve the height of the relief. This is shown by the marks on the internal side of the arch and the columns. The antique architectural decoration was thus used to frame the early medieval relief. The lower sections of the columns with their bases and the outer parts of both capitals were removed.

This ancient arch was once part of a larger whole. It once belonged to the front arcaded side of an antique sarcophagus. This particular style of sarcophagus was found in northern Italy and in Dalmatia, but this fragment belongs without a doubt to the Dalmatian group as can be concluded from the type of the capitals which can not be found in Italy. The sarcophagus can be dated to the late 3rd or early 4th century.

The relief mentioned represents further evidence of the connection and interdependence between early medieval reliefs and motifs of the late Antiquity. They were the source of the medieval arcaded relief. This example demonstrates how ancient monuments were used to decorative ends resulting in a kind of sculptural »palimpsest«, representative of the aesthetic and emotional links between the Middle Ages and artistic expression of previous periods.